

15. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01 липня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 40. – Ст. 1452.

16. Дронов В.Ю. Принципи освітньої політики України і залучення приватних вищих навчальних закладів до виконання державного замовлення / В.Ю. Дронов // Електронне наукове видання «Юридичний науковий електронний журнал». – 2015. – № 3. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lsej.org.ua/3_2015/4.pdf.

ДУБОВИК О. І.,
здобувач
кафедри історії права і держави
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка)

УДК 343.137 (091)

СТАНОВЛЕННЯ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються питання розвитку альтернативного правосуддя в Україні: історико-правове дослідження примирення та відновного правосуддя у правовому житті Київської Русі, формування й функціонування мирових судів на території України за статутами 1864 р., аналіз історичного розвитку примирення й посередництва в джерелах права, що діяли на українських землях у XVI–XIX століттях.

Ключові слова: відновне правосуддя, примирення, посередництво, система кримінального правосуддя, мирові суди.

В статье рассматриваются вопросы развития альтернативного правосудия в Украине: историко-правовое исследование примирения и восстановительного правосудия в правовой жизни Киевской Руси, формирование и функционирование мировых судов на территории Украины по уставам 1864 г., анализ исторического развития примирения и посредничества в источниках права, которые действовали на украинских землях в XVI–XIX веках.

Ключевые слова: восстановительное правосудие, примирение, посредничество, система уголовного правосудия, мировые суды.

The article deals with issues of restorative justice in Ukraine: historical and legal study of reconciliation and restorative justice in the legal life of Kyiv Rus, the formation and functioning of Justices of the Peace courts in the territory of Ukraine Statutes 1864, analyses of historical development of conciliation and mediation in the law sources, which were in force in XVI–XIX centuries on Ukrainian lands.

Key words: restorative justice, reconciliation, mediation, criminal justice system, courts of the peace.

Вступ. Розвиток правової системи України на сучасному етапі характеризується зміною концептуальних основ правосуддя від конфронтаційної моделі до все частішого використання таких елементів, як примирення та примирні процедури. Упровадження відновного правосуддя є одним із напрямів реформування кримінального судочинства. Такий підхід

до кримінальної юстиції не є новим для українського права. Оновлення кримінального процесу має відбуватися з урахуванням історичних особливостей відновного підходу.

Варто зауважити, що проблему впровадження відновного правосуддя в Україні досліджували багато вітчизняних учених, серед них А.О. Горова, В.В. Землянська, І.І. Ємельянова, М.В. Костицький, О.Є. Соловійова, Н.М. Ярмиш, А.М. Ященко та інші. У тому числі вони висвітлювали історичні аспекти розвитку відновного підходу в кримінальному законодавстві.

Однак на сьогодні немає цілісної історико-правової картини становлення альтернативного правосуддя в Україні.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження становлення відновного підходу в джерелах права, що діяли на українських землях за різних часів: характеристика примирення й посередництва у правовому житті Київської Русі, розвиток відновного правосуддя у XVI–XIX століттях; аналіз деяких джерел права часів Київської Русі, Литовських статутів, Соборного уложення 1649 р., Прав, за якими судиться малоросійський народ, 1743 р., Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р., Уложення про судові установи 1864 р. та інших з погляду наявності відновного підходу.

Результати дослідження. Відновне правосуддя являє собою процес, під час якого всі сторони – учасники конкретного правопорушення – зустрічаються для колективного вирішення питання: що робити з наслідками правопорушення і їхнім впливом на майбутнє [1]. Програми відновного правосуддя ґрунтуються на кількох основних принципах, один із яких стосується завданої шкоди. Ідеться про те, що потерпілий і його потреби мають стати центральними в процесі правосуддя, оскільки шкоду завдано конкретній людині. Праобраз цього принципу можна зустріти в деяких положеннях мирного договору між Київською Руссю й Візантією 912 р., що, по суті, є одними з перших згадок про відновний підхід у джерелах права найдавнішого державного утворення на українських землях. Текст договору зберігся в літописі «Повість минулих літ». У цьому акті вказувалося на те, що в разі злочинного вбивства візантійця (християнина) русином і навпаки, у разі втечі вбивці й неможливості його покарання (страсти) майно, яке йому належало, стягувалося на користь родичів злочинно убитої особи [2, ст. 21]. Крім того, відшкодуванню підлягала особиста образа у вигляді побоїв і матеріальна шкода у вигляді викрадання чужого майна. Варто зазначити, що такі положення простежувались в інших договорах Русі з іноземними державами [3].

У правових нормах Руської Правди закріплена можливість заміни кровної помсти грошовим викупом за образу [3, ст. 21]. Сам факт установлення в давньоруському праві грошового еквівалента правопорушення полегшив проведення переговорів із урегулювання спорів. Наявність компенсаційних механізмів упорядкування відносин сторін, що виникли в результаті конфлікту між ними, потрібно розцінювати як позитивний правовий досвід некарального правосуддя.

Унаслідок розпаду Київської Русі значна частина теперішньої території України потрапила під владу Литовського князівства, а згодом Польського королівства. Основним джерелом права цих держав були Литовські статuti 1529, 1566, 1588 рр., що діяли на значній території України протягом XVI–XVII століть.

Складовою метою покарання за Литовськими статутами було відшкодування потерпілому заподіяної йому шкоди за рахунок злочинця. Статут 1529 р. передбачав можливість примирення в таких кримінальних справах, як зґвалтування (ст. 6 розділу 7) і розбій (ст. 21 розділу 7) [5].

Литовський статут 1566 р. [6, с. 50–69] приділяє певну увагу здійсненню судочинства. Окрім судів, державних і статутних, серед українського й білоруського населення утворювався народний (громадський) суд, відомий під назвою «копи». Копний суд був тісно пов'язаний із старим вічевим зібранням. У випадку вчинення злочину потерпілий міг скликати «копу», тобто віче всіх правоздатних осіб своєї громади. Учинений злочин та його наслідки обговорювались привселюдно. Кожна особа, яка вважала, що злочин зачіпає її інтереси, могла висловити свою думку щодо нього, запропонувати покарання для злочинця. За своєю структурою копні суди ділились на «гарячу копу», у якій брали участь найближчі родичі, су-

сіді потерпілого і кривдника, та «велику копу», до якої входили вже всі члени громади, що приймали остаточне рішення про покарання злочинця, відшкодування шкоди потерпілому. Цей вид судів нагадує такі форми відновного правосуддя, як сімейні конференції й кола. Ця форма відновного правосуддя може мати внутрішнє та зовнішнє коло, що формується за аналогічним принципом, що й копний суд. Статут 1588 р. (розділи IV, XI) [6, с. 75–84] передбачав, що кримінальне судочинство, розпочате за заявою зацікавленої сторони – потерпілого або його родичів, могло бути припинене на будь-якій стадії процесу шляхом відмови від позову та укладення мирової угоди. Однак щодо найтяжчих злочинів слідство й суд були обов'язковими.

Особливе місце в українській історії посідає козацьке право. Інститут примирення та договору між сторонами був поширений у випадках завдання тілесних ушкоджень, майнових злочинів.

Варто відзначити, що примирення не тільки допускалось, а й заохочувалось представниками козацької судової системи. Паланкові судді, курінний отаман і суд, кошовий отаман як остання інстанція намагались примирити конфліктуючих сторін, фактично виконуючи роль медіаторів. У 1654 р. було підписано Переяславський договір. Для української державності, а відповідно, і національної правової системи відбулась знакова подія, унаслідок якої значна частина сучасної України потрапила під владу російського царату на тривалий час. Відповідно, Соборне уложення 1649 р. й інші законодавчі акти, що були згодом прийняті, також поширили свій вплив на регулювання правовідносин на українській землі.

Соборне уложення 1649 р. характеризується репресивністю і значним обмеженням демократичних принципів у кримінальному судочинстві, у тому числі щодо примирення та посередництва. Пункт 31 цього Уложення згадує про примирення сторін при вчиненні злочину, однак значно обмежує його застосування: «А которые исцы с разбойники или с приводными людьми с поличным в разбойных делах, не дожидаяся указа, учнут миритися, и мировые челобитные учнут в приказ приносить, и тот их мир ставит не в мир, и разбойником указ чинити, по государеву указу, кто чего доведется. А исцом за то пеня чинится смотря по делу, не мирися с разбойники». Як бачимо, примирення без санкціонування державної влади не тільки не допускається, а ще й карається. Проте цінною в цьому джерелі права є поява назви формально вираженого документа, що свідчить про примирення сторін, – «мирова чолобитна». Проте примирення все ж допускалось у злочинах невеликої тяжкості. У таких випадках мирова чолобитна могла бути подана на таких стадіях кримінального процесу: 1) до звернення сторін до суду; 2) після звернення до суду, однак до початку виступів сторін у суді; 3) до винесення вироку [7, с. 197]. Великий вплив на регулювання правових відносин у XVIII столітті мав збірник «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) [8]. Так, пункт 12 артикула 12 передбачав можливість припинення провадження у справі в разі примирення сторін і звернення до суду із відповідною «мировою чолобитною». Про це свідчать такі рядки: «А якщо під час суддівського розслідування та розгляду часом спірні сторони примиритися добровільно з собою захочуть, те їм вчинити вільно, тільки повинна бути з об'явою про таке своє примирення бути в той же суд мирова чолобитна, так і вище, в розділі 7, в арт. 25, про добровільне примирення сторін в пункті 7 зображено» [6, с. 204]. Указаний артикул 25 визначав два способи досягнення примирення: 1) за сприяння посередника, який обирався сторонами, його називали «мирителем»; 2) безпосереднє досягнення згоди конфліктуючими сторонами.

У першій половині XIX століття, відповідно до судової реформи 1864 р., були встановлені місцеві суди – особливий вид суду в Російській імперії, у тому числі й на території України для розгляду дрібних кримінальних злочинів, за які передбачалося тюремне ув'язнення до одного року, і цивільних справ із ціною позову до 500 рублів. До цього всі місцеві суди перебували у віданні поліції та були організовані за становою ознакою. Вони, за оцінкою І.Я. Фойницького, «давали, замість правосуддя, неправду чорну, хабарництво і крайню неквапливість процесу». А тому їх зміна являла собою нагальну необхідність. Однак, використавши європейський досвід у цьому напрямі як ідею, Росія не пішла ані шляхом Англії, ані шляхом Франції, а обрала власний, означений ще у 1827 р. комітетом

графу Кочубея: це мають бути органи суду, які користувалися б серед населення високим моральним авторитетом і «найвища риса правосуддя яких – примирення» [9, с. 305].

За законом мирові судді мали бути не лише судьями у прямому розумінні цього слова, а й примирителями між сторонами для схилення їх до миру. За судовими статутами 1864 р. органами мирової юстиції першої інстанції виступали мирові (почесні мирові й додаткові) судді, які мали одноосібну владу, та з'їзди мирових суддів як колегіальний судовий орган другої, апеляційної, інстанції. Третьою, касаційною, інстанцією, у якій мирова юстиція зливалася із загальною, був Сенат. Територіальною одиницею судово-мирової організації являвся повіт. Кожен повіт із розташованими в ньому містами становив мировий округ, який ділився на певну кількість дільниць. Мирові судді в місцевостях, де були запроваджені земські установи (а це переважно центральна Росія), обиралися строком на три роки на повітових земських зборах. А в столицях і в Одесі – міськими думами. На окраїнах, зокрема й у Київській, Подільській, Волинській губерніях і в чорноморській області, вони призначалися міністром юстиції, безстроково [10, с. 98]. Мировим суддею міг бути обраний чи призначений російський підданий, морально бездоганний місцевий житель чоловічої статі у віці не менш як двадцять п'ять років, що мав середню освіту або стаж служби на посадах, обійманя яких надавало йому можливість набути практичні знання у провадженні судових справ. Крім того, він мав відповідати майновому цензу у вигляді встановленого законом виду та розміру нерухомої власності чи річного грошового доходу (ст. ст. 19, 21 УСУ). Робота дільничного судді оплачувалась із земського (думського) бюджету. Коли ж суддя відмовлявся від винагороди за свою працю, він носив титул почесного мирового судді. До компетенції мирового судді як кримінального суду першої інстанції належали справи про мало важливі злочини і проступки, передбачені «Статутом про покарання, що накладаються мировими судьями» й іншими законами, а саме: 1) справи про проступки (за винятком визначених законом), за які, згідно зі Статутом про покарання, передбачалося таке: а) догана, зауваження й повчання («внушение» – рос.); б) грошове покарання не більше ніж 300 крб; в) арешт не більше ніж три місяці; г) ув'язнення до тюрми на строк не більше ніж один рік шість місяців.

У зв'язку з розпадом Російської імперії (1917 р.) так і не здійснено запровадження Закону «Про реорганізацію місцевого суду» від 15 червня 1912 р., який, по суті, був реабілітацією мирової юстиції, а також й органічним поєднанням її із загальною організацією судових установ. За новим законом мирові судді повинні були обиратися земськими зборами, а у великих містах – міськими думами. Проте через обставини воєнного часу дію закону було відкладено. У 1917 р. Тимчасовий уряд оголосив про вибори мирових суддів у тих місцевостях, де вони не були запроваджені Законом 1912 р., але Радянською владою, яка прийшла йому на зміну, мирова юстиція була відкинута [14]. В Україні ж Центральна Рада залишила стару судову систему, основу на «Установленні судових установ», у тому числі мирові суди й з'їзди мирових суддів, за винятком, зрозуміло, Сенату, замінивши його Генеральним Судом (15 грудня 1917 р.). Натомість за Гетьманщини П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) фактично діяла окупаційна військова юстиція. Директорія УНР, що прийшла їй на зміну, намагалася відновити діяльність судових органів часів Центральної Ради, але військово-політична обстановка не дала змоги цього зробити. А на території України, яка перебувала під владою більшовиків, із виданням 04 січня 1918 р. постанови Народного Секретаріату України «Про введення народного суду», поширеної згодом на всю Україну, мирову юстицію, як і всю іншу, спіткала та сама доля, що й у Росії.

Нині мировий суд під тією чи іншою назвою успішно функціонує в Англії, Ізраїлі, Італії, Швейцарії, США, Канаді та багатьох інших державах світу. В Україні, на жаль, концепція мирової юстиції як одна із форм участі народу у здійсненні кримінального судочинства на законодавчому рівні не закріплена й розглядається лише в межах наукових досліджень.

Висновки. Аналіз історичного досвіду примирення й відновлення порушених прав в Україні засвідчує, що відновний підхід у різних його виявах (посередництво, відшкодування шкоди потерпілому примирення) не є новим для української правової системи. Автор робить висновок, що існує підґрунтя для альтернативного правосуддя та примирення в юри-

дичній практиці й правосвідомості українського народу. Україна не має іншої перспективи ефективного та гармонійного розвитку суспільних відносин, а отже, і правовідносин, ніж шлях, яким просуваються інші держави розвинутої демократії. У цьому контексті йдеться про впровадження відновного правосуддя. Тож маємо глибоко і критично вивчати накопичений досвід такого розвитку й творчо пристосовувати його з урахуванням власних історичних особливостей і реалій сьогодення.

Список використаних джерел:

1. Marshall T., Restorative Justice. An overview, London, Home Office Research Development and Statistics Directorate, 1999.
2. Літопис руський / пер. з давньорус. Л.С. Махновця ; відп. ред. О.В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – XVI+591 с.
3. Георгиевский Э.В. Уголовно-правовая характеристика международных договоров и соглашений Древней и Средневековой Руси XX–XV вв. / Э.В. Георгиевский // Сибирский Юридический Вестник. – 2004. – № 2. – ст. 14–19.
4. Правда руська : тексти на основі 7 списків та 5 редакцій / склав та підготував до друку проф. С. Юшков. – К. : ВУАН, 1935. – Редакція IV. – С. 137–144 (На основі тексту Архівної комісії АН СРСР, № 240, Новгородський 1-й літопис XV ст.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm>.
5. Статут Великого княжества Литовского 1529 года. Раздел 7: о земских насилиях, о побоях и об убийствах шляхтичей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Litva/XVI/1520-1540/Statut1529/text7.phtml?id=2276>.
6. Хрестоматія з історії держави і права України : [навч. посіб.] / упоряд.: А.С. Чайковський (кер.), О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.В. Свистунов, П. Трофанчук. – К. : Юрінком Інтер 2003. – 656 с.
7. Соборное Уложение 1649 г. Текст. Комментарии. – Л. : Наука, 1987. – С. 448.
8. Права, за якими судиться малоросійський народ, 1743 р. / за ред. Ю.С. Шемшученко и К.А. Вислобоков. – К., 1997. – 549 с.
9. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства : в 2 т. / И.Я. Фойницкий. – СПб. : Альфа, 1996. – Т. 1. – 1996. – 552 с.
10. Познышев С.В. Элементарный учебник русского уголовного процесса / С.В. Познышев ; издание Г.А. Лемана. – М. : Типлит. т./л. «Я. Данкинъ и Я. Хомутовъ». Б. Никитская, 9, 1913. – 329 с.
11. Попелюшко В.О. Мирові суди: міжнародний та вітчизняний досвід / В.О. Попелюшко // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2011. – № 1 (3).

